

АТРИБУЦІЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ/БЕЗВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ДРУГОГО МОДЕРНУ

Відповідальність є важливою соціальною якістю особистості. Приписування людині наявності властивості відповідальності прийнято позначати терміном «атрибуція відповідальності». Відповідальність актуалізується тоді, коли людина включається в акт безпосередньої соціальної взаємодії. Актуалізація відповідальності, коли людина за своєю ініціативою стає суб'єктом відповідальності, рідкісна і вимагає від людини екстраординарного рівня моральної відповідальності.

Ключові слова: соціологія особистості, відповідальність, атрибуція відповідальності, соціальна взаємодія, формування відповідальності.

Ответственность является важным социальным качеством личности. Приписывание человеку наличия свойства ответственности принято обозначать термином «атрибуция ответственности». Ответственность актуализируется тогда, когда человек включается в акт непосредственного социального взаимодействия. Актуализация ответственности, когда человек по своей инициативе становится субъектом ответственности, редкостная и требует от человека экстраординарного уровня моральной ответственности.

Ключевые слова: социология личности, ответственность, атрибуция ответственности, социальное взаимодействие, формирование ответственности.

Responsibility is the important social quality of the person. Attributing to the person of presence's property of responsibility can be designated the term «attribution of responsibility». Responsibility is actualized when the person joins in the certificate of direct social interaction. Responsibility is actualized when the person under its initiative becomes the subject of responsibility and they are rare and demand from the person of extraordinary level of moral responsibility.

Key words: sociology of the person, responsibility, attribution of responsibility, social interaction, responsibility formation.

Постановка проблеми. Соціологія з часів М. Вебера однією з основних своїх задач бачить аналіз соціальної дії. Важливо вивчати не тільки мотиви і зміст поведінки людини і групи, але і те, як самі люди пояснюють поведінку один одного. Взаємна інтерпретація вчинків у ситуаціях близької соціальної взаємодії є одним з компонентів комунікації. Пояснення суб'єктом для себе поведінки партнера по взаємодії є фактично процесом приписування мотиву або атрибуцією. Одним із ключових аспектів атрибуції є відповідальність. Конфлікти чи інші прояви невдалої взаємодії партнери часто схильні супроводжувати взаємною атрибуцією безвідповідальності. Цей феномен обумовлюється якоюсь мірою характером локусу контролю. З позиції соціології екстернальність чи інтернальність у локусі контролю вивчається як соціальне явище, тобто як прояв масової свідомості чи як обумовлене соціальними причинами. Вже те, що люди пояснюють для себе невдачу взаємодії чи негативні сторони

соціуму атрибуцією безвідповідальності стосовно інших людей, є соціальним за своєю природою явищем. *Узурпація проблеми атрибуції відповідальності психологами повинна бути переборена шляхом занурення цієї проблеми в соціальний контекст.*

Аналіз досліджень та публікацій. Проблеми відповідальності найчастіше розглядаються в категоріях етики, моралі. Вже видані переклади іноземних авторів щодо цієї тематики (Е. Левінас, Г. Йонас). Серед російських авторів слід зазначити роботи К. Муздибаєва, А. Назарчука, серед українських вчених цю проблематику розробляють С. Головаха, А. Ніколаєвська, А. Ручка, В. Степаненко та ін.

Метою статті є розгляд проблеми атрибуції відповідальності з позиції сучасної соціологічної науки.

Виклад основного матеріалу. Вивчення локусу контролю здійснюється в проекті соціологічного моніторингу, керівником якого є відомий соціолог, психолог за освітою С. Головаха. Зокрема, він відзначає,

що існує стійка тенденція посилення інтернальності в локусі контролю українського населення. Типовим для європейських країн є превалювання інтернальності. Довгий час для українського населення, навпаки, була характерна перевага екстернальності. І тільки в останньому моніторингу 2008 року вперше частка інтерналів уже не становить більшість населення [1, с. 639]. Даний факт свідчить про поступову європеїзацію ментальності українського населення.

Але взаємна атрибуція безвідповідальності поки є характерною рисою політикуму і пересічного громадянина. Приписування безвідповідальності опоненту – типовий сюжет у політичному дискурсі України. А населення, як свідчить моніторинг, масово не довіряє політикам і чиновникам. Так, рівень довіри у Верховній Раді складає 12,2 %, а Уряду – 18,5 % [1, с. 526]. Очевидно, що рівень довіри найтіснішим чином корелює з атрибуцією відповідальності: чим нижче рівень довіри, тим нижча оцінка відповідальності органів влади. Варто підкреслити, що мова йде про атрибуцію безвідповідальності. Напроти, самовизначення еліти містить у собі наявність відповідальності.

Атрибуція відповідальності цікавить соціологію не тільки в масових процесах, але й у рамках мікросоціології, у ситуаціях близької взаємодії. Зазначені феномени аналізуються як прояв масових тенденцій, як такі, що притаманні великій кількості людей і приймають статус соціального явища.

Характер відповідальності залежить від типу особистості в конкретному суспільстві. Особистість у суспільстві другого модерну володіє низкою якостей, що впливають і на атрибуцію відповідальності.

Є. Головаха і Н. Паніна відзначають як важливі характеристики сучасного суспільства процес деінституалізації і сполучення рис традиційного і постмодерного суспільства [2; 3].

Важливою властивістю нормативної структури суспільства є наявність більш-менш чітких критеріїв нормативної поведінки особистості. Звідси випливає, що соціалізована людина повинна випробовувати відповідальність за недотримання норм. В умовах деінституалізації зміст норм розмивається, і значення норм знижується. Те, що виглядає як безвідповідальна поведінка, насправді є проявом аномії.

Коли два типи суспільства співіснують в одному соціальному просторі, то поведінка, що є природною для одного типу суспільства, в оптиці іншого типу суспільства бачиться як безвідповідальність.

Для сфери моралі характерною рисою є його транзитивність. Тобто, якщо людина має визначений рівень моральної свідомості, то даний рівень поширюється на різні сторони цієї свідомості: зобов'язання, честь, совість, відповідальність та ін. І цей рівень характерний з більшою імовірністю для всіх ситуацій життєвого світу людини. В особистості постмодерну властивості транзитивності не реалізуються повною мірою. Це не означає, що безвідповідальна людина насправді совісна. А означає амбівалентність моральної свідомості особистості постмодерну. Є. Головаха і Н. Паніна відзначають амбівалентність

як типову рису сучасної людини, розглядаючи це як прояв соціального божевілля. Природа цієї амбівалентності в тому, що в особистості на глибинному рівні переплітаються нормативні вимоги модерного (традиційного) суспільства і уявлення про належне і правильне, які уже впливають з особливостей сучасного суспільства. Це явище можна віднести до класу кентавр-проблем (термін Ж. Тошенко [4; 5]), тобто вигадливих сполучень якостей особистості і суспільства, що походять з суспільств різних типів, але співіснують одночасно в одному соціальному просторі.

Вищенаведена теза про не цілком коректну атрибуцію безвідповідальності традиційної особистості при оцінці поведінки постмодерної особистості через змішаний (модерно-постмодерний) характер суспільства доповнюється іншою тезою. А саме: таке змішання може здійснюватися в самій особистості. В одних ситуаціях людина діє як традиційна особистість, а в інших ситуаціях – як особистість сучасна. Цей феномен можливий у суспільстві, що знаходиться на межі двох епох: модерну і постмодерну. Властивості межі такі, що вони сполучають у собі риси як попереднього, так і наступного періоду. Виходить, у суспільстві, що перебуває на межі двох епох, знаходяться особистості, котрі сполучають у собі амбівалентно традиційні (модерні) і постмодерні риси. Те, що виглядає (підлягає атрибуції) як безвідповідальність (з позиції традиційно-модерної свідомості), породжується специфічними якостями сучасної людини – жителя мегаполісу. До цих якостей належить особливий рід байдужості, що своїм джерелом має не низький рівень моральної свідомості і недолік соціалізації, а результат пристосування людини до надмірно населеного, надмірно насиченого зайвою комунікацією, стресогенного соціального середовища. Людина рятується від перевантаження контактами, помилковою відповідальністю, нав'язаними зв'язками і т. п. У деяких ситуаціях громадського життя вона виглядає як безвідповідальна. Але насправді її відповідальність вибіркова. Вона фокусується на окремих особливо важливих ситуаціях, що «прориваються» у її коло уваги і турботи. Це коло близьких друзів, родина, окремі персонажі з великого соціуму і т. п. Іноді це коло сильно звужується, і тоді соціальний простір заражається вірусом страху відповідальності. Уже досить дорослі, але ще молоді чоловіки масами починають у своїй поведінці демонструвати інфантильні риси. Доросла інфантильність чоловіків стає помітним соціальним явищем, про яке пишуть книги, обговорюють на численних форумах і сайтах в Інтернеті. Ця риса навіть має власний термін – «кідалтінг». Безвідповідальність кідалтів вибіркова. Як підкреслюють дослідники, кідалтінг розповсюджений серед освічених молодих чоловіків, що мають гарну сучасну професію чи міцний, але невеликий бізнес, достатній дохід для людини середнього класу. Але для багатьох сторонніх людей вони виглядають легковажними, не з належною увагою і відповідальністю до родини, до деякої сфери трудового життя. У них не цілком дорослі захоплення у вільний час і не цілком дорослі

смаки в читанні, в одязі, не цілком серйозний стиль спілкування і т. п. Страх чи запобігання відповідальності – характерна риса кідалтів. Вони найчастіше просто не включаються в ситуації, де від них буде потрібна відповідальність, не вступають у відносини, що зажадають від них відповідальності, відносяться легковажно чи просто «не зауважують» таких ситуацій чи відносин. Але це не означає, що вони зовсім позбавлені моральної свідомості. Просто вона в них вибіркова, а тому атрибуція безвідповідальності у відношенні кідалтів не цілком адекватна.

Інше походження помилкової безвідповідальності – це аномія, а точніше, специфічна нормативна структура змішаного суспільства. В умовах деінституалізації, що різною мірою торкнулася соціальних інститутів, з'являється специфічна нормативна структура, що одержує соціальну легітимізацію, тобто визнання великого числа людей, але для багатьох ще залишається неприйнятною. Ми відзначаємо появу нового типу особистості постмодерного суспільства, якому властива амбівалентна свідомість, специфічний характер поведінки, який атрибується оточенням як безвідповідальність. Але це не означає, що такий тип особистості притаманний усьому суспільству. Новий час збільшує розмаїтість соціальних типажів. Традиційні і модерні типи особистостей продовжують становити більшість і визначати собою велику частину ментальності українського соціуму. Однак тенденції соціальних трансформацій, зокрема, пов'язані з деінституалізацією, розширюють соціальну базу нових типажів особистості і нових тенденцій у масовій поведінці, однією з рис якої є зміна характеру відповідальності.

Для прикладу наведемо ситуацію, пов'язану із сучасним станом інституту сім'ї та шлюбу. До кола проблем відповідальності у ситуаціях близької взаємодії належать ситуації, які пов'язані зі шлюбною поведінкою. Шлюб є джерелом формування родинності. Звичайно, партнери по шлюбу вважають та почувають себе родичами. Відносини споріднення характеризуються почуттям турботи, відповідальності та ін. Але в останні роки характер шлюбу змінюється. Значно поширилися громадянські шлюби. А це обумовлює і зміну у відносинах споріднення. Цивільний шлюб значно послаблює процес формування відносин та почуттів споріднення подружжя, акцентовано увагу на загальну деформацію відносин споріднення у родині, що позначається у зменшенні відповідальності, зменшенні емоційно-почуттєвого підґрунтя відносин у родині.

Згідно з традиційним розумінням: «Сім'я – мала соціальна група суспільства, заснована на подружньому союзі і родинних зв'язках (чоловік і дружина, батьки і діти, інші родичі), яка характеризується спільним веденням господарства і взаємною моральною відповідальністю» [6]. Відносини відповідальності у шлюбі підкреслюють і його інші визначення [7]. Але якщо шлюб громадянський, то відповідальність послаблюється. Думка, що громадянський шлюб звільняє від відповідальності, домінує у громадській думці. Цього висновку можна дійти, лише перегля-

нувши сайти та форуми в Інтернеті, які присвячені обговоренню даної тематики. Громадянський шлюб фактично є проявом девіації, оскільки не відповідає традиційним уявленням про нього. Шлюбні девіації з'являються в результаті дії загальної для сучасної культури тенденції ослаблення відповідальності. Співвідношення відповідальності і безвідповідальності збільшується у бік останньої. Однією з найважливіших причин девіацій у шлюбі є дефіцит відповідальності, небажання брати на себе зобов'язання, прагнення уникнути наслідків своїх рішень. Звинувачення у безвідповідальності лунають переважно у бік чоловіків, які не бажають офіційно оформлювати шлюб. Але насправді це, скоріше, помилкова атрибуція безвідповідальності, бо ситуація є більш складною. Рішення про громадянський шлюб цілком амбівалентне. Воно одночасно і відповідальне, і безвідповідальне. Мотив пробного шлюбу і моральний, і аморальний одночасно. З одного боку, аморально жити разом без відповідного прийнятого в суспільстві оформлення своїх відносин. З іншого боку, цілком моральним виглядає мотив не піддавати ризику неперевірені стосунки свого партнера, наполягаючи на остаточному офіційному оформленні союзу.

Громадянський шлюб – це вибір раціональної людини, яка не піддається емоціям, тверезо дивиться на ймовірний результат шлюбу. А цей результат, як відомо, негативний для кожного другого шлюбу протягом року. Отже, людина розуміє, що з імовірністю 50 %, швидше за все, цей шлюб не проіснує і року. Тоді саме почуття відповідальності змушує її не поспішати з офіційним оформленням шлюбного союзу, щоб не піддавати ні себе, ні партнера зайвому ризику небажаних зобов'язань. Тому однозначної оцінки засуджувати або не засуджувати громадянські шлюби, з погляду моралі, розуму і права, зробити не можна. Не відкидаємо і певну тенденцію уникати відповідальності з боку кідалтів. В основі відповідальності лежить поняття «зобов'язання». Якщо людина уклала шлюб, то автоматично вона бере на себе цілий ряд зобов'язань. Люди типу кідалтів не завжди морально, матеріально, психологічно готові взяти на себе ці зобов'язання. К. Муздибаєв у своїй «Психології відповідальності» показав, що усі види відповідальності являють собою форми контролю за діяльністю суб'єкта – незалежно від того, контролює він сам себе, чи тими або іншими засобами контролює його суспільство [8].

Передумовою відповідальності є можливість вибору. Уникнути відповідальності можна саме вибравши варіант, що не викликає ситуації атрибуції відповідальності. В умовах зниження соціального контролю можна уникнути ситуації, що породжує стреси, напруженість, мобілізацію і т. п. Жити легко – от прагнення сучасної людини. Шлюб – це рішення, що не відповідає моделі легкого життя. Тому шлюб відкидається. Розвідка і перевірка, що притаманні громадянському шлюбу, обумовлені наявністю почуття відповідальності за долю майбутніх відносин і почуттям турботи про свій психологічний та соціальний комфорт, з метою уникнути незручностей.

Але не слід абсолютизувати інфантильність молодих чоловіків. Здебільшого рано чи пізно вони змушені брати на себе відповідальність. З'явилася дитина – закінчується гра в шлюб, перевірки, розвідки і т. п. Все стає серйознішим, дорослим. Прийшов час виявити свою відповідальність і спроможність як чоловіка, батька дитини. В цей час і виявляється хибність огульної атрибуції безвідповідальності стосовно молодих чоловіків. Усьому свій час: і легкому життю без відповідальності за інших, і періоду, коли людина заради своєї родини бере на себе відповідальність. Особливістю сучасності є те, що вік дорослішання стає все більшим.

Висновки. Атрибуція відповідальності – це приписування даної властивості, яке варто не змішувати з відповідальністю як об'єктивною властивістю особистості. Прояв недовіри до політичних супротивників і маси до еліти свідчить про атрибуцію безвідповідальності, тобто приписування її опонентам, що не означає дійсну відсутність відповідальності в цих людей. Поява нових типів особистості, щодо яких населення схильне виражати атрибуції безвідповідальності, є об'єктивним наслідком розширення

властивостей постмодерну в українському суспільстві. Нові типи – це скоріше збільшені у своїй кількості окремі типажі, що були завжди. З'являється критична маса даного типу, що стає помітною як соціальне явище. Для постмодерного типу особистості характерне збільшення віку дорослішання, що обумовило появу великої кількості дорослих інфантильних чоловіків, які уникають відповідальності. Перетворення нормативної структури деяких сегментів суспільного організму приводить до явища аномічної безвідповідальності, причиною якої є не низький рівень моральної свідомості, а відсутність норм, щодо яких варто виявляти відповідальність. Одним із джерел вакууму відповідальності є нова байдужість, що виникає як адаптивна реакція на стресогенні фактори соціального середовища у сучасному мегаполісі. У цьому випадку можна говорити про дезатрибуцію відповідальності, тобто відмовлення, чи неприйняття на себе відповідальності: визначення ситуації особистістю не припускає цієї якості. В умовах другого модерну підсилюється різноманіття типів особистості, ускладнюється феномен атрибуції відповідальності в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головаха Є. І. Соціальні зміни в Україні 1992-2008: Висновки / Є. І. Головаха // Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг [за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – 656 с.
2. Головаха Є. І. Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості / Є. І. Головаха // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 24-29.
3. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні: пострадянська деінституціоналізація й особливості становлення нових соціальних інститутів / Є. Головаха, Н. Паніна // Політична думка. – 2001. – № 4. – С. 17.
4. Тощенко Ж. Метаморфози сучасного суспільного свідомості: методологічні основи соціологічного аналізу / Ж. Тощенко // Соціологічні дослідження. – 2001. – № 6. – С. 14.
5. Тощенко Ж. Кентавр-проблема як особливий випадок парадоксальності суспільного свідомості / Ж. Тощенко // Вопросы философии. – 2002. – № 6. – С. 35.
6. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР. – [2-е изд., перераб. и доп.] / А. Г. Харчев. – М. : Мысль, 1979. – 367 с.
7. Большая советская энциклопедия / Семья [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bse.chemport.ru/semya.shtml>.
8. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – М. : Наука, 1983. – 240 с.

Рецензенти: Гавеля В. Л., д.філос.н., професор;
Ляпіна Л. А., к.політ.н., доцент.

© Безрукова О. А., 2012

Дата надходження статті до редколегії: 02.04.2012 р.

БЕЗРУКОВА Ольга Анатоліївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політології та права Запорізького національного технічного університету, член соціологічної асоціації України.

Коло наукових інтересів: соціологія моралі; соціологічний вимір відповідальності.